

Inhoud

INLEIDING 7

DEEL I:

ONZE ECONOMIE DIEN ONZE DOELEN NIET MEER 35

1. Welke doelen dient de economie? 37
2. De gouden jaren 63
3. De pijnlijke scheiding tussen kapitalisme en democratie 71
4. De race naar de bodem 85
5. Economie van de vrijheid: maar welke vrijheid kiezen we? 103

DEEL II:

DE VIER GROTE SPELVERANDERAARS DIE ONZE TOEKOMST MEDE
ZULLEN BEPALEN 113

6. De spelregels van de economie en de strijd om onze toekomst 115
7. De strijd om de digitale monopolies óf anti-monopolies 129
8. De strijd om het toekomstige concurrentievermogen 139
9. De strijd om de internationale economische en politieke orde 153
10. De strijd om een leefbare toekomst 159

DEEL III:

EEN HOOPVOLLE EN REALISTISCHE VISIE VOOR DE TOEKOMST VAN
EUROPA 173

11. Keuzes maken met kwaliteit als kompas 175

12. Europese waarden verdedigen op het mondiale economische speelveld 183
13. De Europese economie binnen de draagkracht van mens en aarde brengen 197
14. Serieus werk maken van digitale dekolonisering 217
15. Structurele financiering vinden voor de vier industriële investeringen 227
16. Actief ruimte scheppen voor gemeenschapseconomieën 237

DEEL IV:

SUFFICIËNTIE, DE NIEUWE MAATSTAF VOOR HET SUCCES VAN
BEDRIJVEN 243

17. Waardeketens met en zonder relaties: een wereld van verschil 245
18. Sturen op efficiëntie is vaak totaal inefficiënt 255
19. Draaiknoppen waarmee bedrijven hun werkelijke baten maximaliseren 271
20. Draaiknoppen waarmee bedrijven een netto positieve bijdrage leveren 283
21. Draaiknoppen waarmee bedrijven hun inzet van absoluut schaarse middelen minimaliseren 293

DEEL V:

HANDVATTEN OM DE NIEUWE ECONOMIE DICHTERBIJ TE
BRENGEN 311

22. De burgerbewegingen en bedrijsvennetwerken die de nieuwe economie opstarten 313
23. Strategieën om de nieuwe economie op te schalen 327
24. Strategieën om de economie democratischer te maken 339

NAWOORD 361

NOTEN 365

Inleiding

Je beseft pas hoe goed iets is, als het verloren dreigt te gaan.

Dat geldt de laatste jaren zeker voor Europa. Europa ligt van alle kanten onder vuur, van binnen en van buiten, letterlijk en figuurlijk. Russische agressie bedreigt en ondermijnt Europa vanuit het oosten. Onze oude bondgenoot in het Westen, de vs, sloopt de internationale orde en ondergraaft de Europese samenwerking om zichzelf en radicaal-rechts machtiger te maken. Radicaal-rechts in Europa doet er intussen alles aan om onze democratieën van binnenuit te ontmantelen. Ondertussen is China, zonder dat we het door lijken te hebben, stil en gedisciplineerd bezig om de zwaktes van Europa uit te buiten.

En zwaktes hebben we. Onze voornaamste is misschien wel dat we verzot zijn op goedkope consumentengoederen.¹ Onze eigen democratisch vastgestelde wetten op het terrein van veiligheid, arbeid en milieu schuiven we daarvoor al te gemakkelijk aan de kant. We importeren namelijk massaal goedkope spullen van buiten de EU en passen onze eigen wettelijke standaarden niet of nauwelijks toe op de producten die we importeren. Daarmee verzwakken we al decennialang de ruggengraat van de Europese economie: kleine en middelgrote bedrijven. Zij produceren immers in Europa en moeten dus aan alle Europese wetgeving voldoen, terwijl ze oneerlijk beconcurrereerd worden door onder andere de Chinese industrie, die flinke staatssteun krijgt, en door grote Europese bedrijven, die hun productie verplaatst

hebben buiten Europa, onder andere om Europese wetgeving en Europese belastingen te ontwijken.

Ook verzwakken we hiermee de positie van werknemers en het milieu, binnen en buiten Europa. Want doordat we op grote schaal oneerlijke concurrentie toestaan, lobbyen Europese bedrijven die in Europa produceren continu tegen wetten die werknemers en het milieu beschermen, een lobby die de meeste politici nauwelijks kunnen weerstaan. Dit verergert twee andere vloedgolven die op ons afkomen. Ten eerste vindt er in Europa omgekeerde herverdeling van inkomen plaats, van arm naar rijk.² De ongelijkheid is hierdoor gestegen tot het hoogste niveau sinds ruim een eeuw en neemt nog altijd toe.³ In de tussentijd stijgen de kosten voor het levensonderhoud van gewone Europeanen, voor huishoudposten zoals wonen, zorg en boodschappen. Omgekeerde herverdeling in combinatie met stijgende kosten voor het levensonderhoud is hét recept voor sociale instabiliteit en afbrokkeling van de democratie.⁴ Ten tweede is de draagkracht van zeven van de negen essentiële ecosystemen die het leven op aarde mogelijk maken mondiaal overschreden.⁵ Hierdoor heeft de wereldwijde ecologische ontwrichting ongekende proporties aangenomen.

Zoals het wel vaker gaat: we realiseren ons dit pas écht nu het al vijf voor twaalf is en er geen tijd meer te verliezen is.

Daar waar de meeste aandacht gewoonlijk uitgaat naar de zichtbare dreigingen, zoals oorlogen, rampen en politieke of geopolitieke aardverschuivingen, gaat dit boek over de dreigingen die tot voor kort voor de meeste mensen grotendeels onzichtbaar waren: economisch, sociaal en ecologisch verval, grenzend aan ineenstorting. De zaadjes van dit verval zijn al meer dan veertig jaar geleden geplant. Lange tijd hebben we nauwelijks acht geslagen op het onkruid dat voortwoekerde. Nu komen we er plotseling achter dat het boven ons hoofd is gegroeid. We zagen de symptomen daar-

van zojuist voorbijkomen: de verzwakking van de Europese industrie en het mkb, de toenemende sociale ongelijkheid, de teloorgang van de democratie en de ongekennde ecologische ontwrichting waar Europa een groot aandeel in had en nog steeds heeft.

Wij, de leden van de denktank achter dit boek, willen laten zien dat de zaadjes waaruit dit economische, sociale en ecologische verval is voortgekomen onze economische keuzes zijn en dat er een hoopvol en realistisch alternatief is waarmee we het verval kunnen stoppen. In het eerste deel van het boek analyseren we daarom de economische keuzes die burgers, bedrijven en overheden de afgelopen veertig jaar gemaakt hebben en wat daarvan de harde gevolgen zijn waar we nu mee in gevecht zijn. Zo'n analyse is belangrijk om het probleem bij de wortels aan te kunnen pakken. Maar het grootste deel van het boek gaat niet over het probleem, maar over concrete en praktische oplossingen waarmee burgers, bedrijven en overheden kunnen bouwen aan een nieuwe, betere economie. Een economie die de zekerheden van werkenden versterkt en bijdraagt aan het herstel van onze democratie. Een economie die kleine en middelgrote bedrijven weer kansen biedt en bijdraagt aan ons toekomstige concurrentievermogen. En een economie die binnen de draagkracht van de aarde functioneert.

Een nieuw vooruitgangsverhaal voor Europa

Wij geloven namelijk dat het verval dat we om ons heen zien en dat ons soms dreigt te verlammen verre van onvermijdelijk is en dat het breed uitgemeten pessimisme over Europa en haar toekomstmogelijkheden schromelijk overdreven is. Zeker, Europa heeft niet het hoogste bbp per hoofd, Europa heeft niet de snelst groeiende productiviteit, Europa heeft niet de jongste bevolking en Europa heeft niet de grootste multinationals. Maar let op, dit

zijn allemaal kwantitatieve maatstaven van vooruitgang: meer, hoger, sneller, jonger, groter, enzovoort. Een cruciale vraag is: gaan deze maatstaven van kwantitatieve groei eigenlijk wel over échte vooruitgang?

Wij bepleiten in dit boek een radicale verschuiving van onze focus van kwantitatieve groei naar kwalitatieve groei, van meer naar beter: een betere kwaliteit van goederen en diensten, een betere kwaliteit van werk, een betere kwaliteit van leven, een betere kwaliteit van onze leefomgeving, enzovoort.

Want een focus op kwantiteit betekent een focus op middelen en een goed leven draait uiteindelijk niet om middelen maar om doelen, niet om wat we hebben maar om wie we zijn. Het is bovendien bij uitstek onze obsessie met kwantitatieve groei geweest – meer groei, meer consumptie en meer efficiëntie ten koste van alles – die ons zo diep in de problemen heeft gebracht. Een goed leven, nu en in de toekomst, vraagt dus om kwalitatieve groei en om een nieuw vooruitgangsverhaal. Zoals de Britse econoom Kate Raworth het recent verwoordde:

Het is tijd om welzijn voor alle mensen op een bloeiende planeet na te streven in plaats van eindeloze groei, met beleid dat is ontworpen in dienst van dit doel. Dit leidt tot een heel andere opvatting van vooruitgang: in plaats van eindeloze groei streven we naar een dynamisch evenwicht, dat erop gericht is om in de basisbehoeften van ieder mens te voorzien, terwijl we de aarde beschermen. En aangezien onze economieën nu nog groeiafhankelijk zijn (...), is een kritieke uitdaging in hoge-inkomenslanden om economieën te creëren die ons laten floreren, of ze nu groeien of niet.⁶

Wij vertellen in dit boek hoe dit nieuwe vooruitgangsverhaal voor Europa eruitziet en welke keuzes er nodig zijn om onze eco-

nomie te enten op dit nieuwe verhaal. We noemen het perspectief dat we uitdragen: Europa als Continent van de Kwaliteit.

Vanuit die nieuwe focus bezien gaat het helemaal niet zo slecht met Europa en kan Europa in de toekomst wel degelijk nog veel vooruitgang bewerkstelligen. Zo realiseren Europese landen verreweg de hoogste kwaliteit van leven. Europese bedrijven staan wereldwijd bekend om de kwaliteit die ze leveren en lopen voorop met verduurzamen.⁷ En Europese overheden bieden zorg, onderwijs en andere publieke voorzieningen die vrijwel nergens ter wereld zo uitgebreid en toegankelijk zijn.

We kunnen de zeer grote economische, sociale en ecologische uitdagingen waar Europa voor staat alleen het hoofd bieden als we inzien dat kwaliteit onze kracht is en dat kwaliteit onze toekomst is.

De kwaliteiten van Europa

Om de kracht en het toekomstpotentieel van kwaliteit te leren zien is het belangrijk om er meer gevoel bij te krijgen. Kwaliteit is immers moeilijk onder woorden te brengen en al helemaal lastig in cijfers te vatten. Wat zijn de kwaliteiten van Europa? Wat is het Europese levensgevoel dat zo typerend is voor Europa? Wat maakt dat de kwaliteit van leven in Europa zo hoog is? Wat brengt het beste in Europa naar boven en wat het slechtste? We schetsen een paar beelden om dichterbij de spreekwoordelijke ziel van Europa te komen en om duidelijk te maken wat er op het spel staat als we onze economische keuzes niet veranderen.

Een eerste beeld van de kwaliteiten van Europa is een grote, lange tafel met goed eten en drinken, voor een straatfeestje met vrienden, familie of mensen uit de buurt. Of een pittoresk plein in een dorp of stad met terrassen waar mensen elkaar ontmoet-

ten en met elkaar spreken over het leven en over de samenleving. Zo'n eerste beeld roept gevoelens op van harmonie en gezelligheid, van het leven delen en vieren met elkaar, een gevoel van het goede leven.

Hoe de beelden en opvattingen over het goede leven er in detail uitzien zal per Europees land en Europese streek verschillen, maar de beelden en opvattingen zullen zeker met elkaar overlappen. Deze overlap maakt dat we Europa al lange tijd een waardengemeenschap noemen: een continent met gemeenschappelijke waarden. Het gaat hierbij om waarden zoals vrede, vrijheid, rechtvaardigheid en naastenliefde. Deze waarden zijn als doelen aan de horizon: als het goed is, stellen we het kompas van onze keuzes daarop af, zodat ze richting geven aan ons handelen, waaronder ons economisch handelen.

Een tweede beeld van de kwaliteiten van Europa is een zeilschip waarmee een sociale onderneming chocolade van de Dominicaanse Republiek en Colombia naar Amsterdam brengt. Een zeilschip, omdat deze onderneming als doel heeft om een netto positieve impact te maken in de hele waardeketen: van het telen van de cacaobonen tot het transport, en van het maken van de chocolade tot de verpakking. Daarom neemt het bedrijf de cacao-bonen af voor een royale prijs van boerengemeenschappen die de bonen telen in een gezond en biodivers regenwoud. De verwerking van de bonen is grotendeels klimaatneutraal. Twee keer per jaar komen honderden fietsers van Duitsland naar Amsterdam om de chocolade op te halen en naar Duitse supermarkten te brengen. De afnemers zijn hiertoe bereid, omdat ze de missie van het bedrijf steunen en omdat de smaak van de chocolade buitengewoon goed is. Vanwege de royale prijs kunnen de boeren namelijk de tijd nemen om de bomen goed te verzorgen en om de cacaobonen optimaal te laten rijpen, drogen en fermenteren.

Het voorbeeld van deze onderneming⁸ laat op een originele en

praktische manier een houding zien die typerend is voor Europa, namelijk de houding dat we er geen genoegen mee nemen hoe het leven en hoe de samenleving nu is, maar dat we streven naar vooruitgang. Het vooruitgangsidee, het idee dat het altijd beter kan, is sterk verankerd in de Europese cultuur. We wachten hierbij niet op anderen, maar nemen zelf zakelijk en maatschappelijk initiatief om bij te dragen aan de veranderingen die we graag willen zien. We noemen dit ook wel zelforganisatie.

Europa kent daarom een sterk veld van innovatieve en maatschappelijk betrokken kleine en middelgrote ondernemers. Ook het veld van maatschappelijke initiatieven, van burgerbewegingen tot politieke partijen en van buurtverenigingen tot ngo's, de zogenaemde *civil society*, is in Europa sterk vertegenwoordigd. Een Europa zonder bruisende, zelfgeorganiseerde initiatieven van ondernemers en maatschappelijke organisaties die van onderop werken aan een betere samenleving is eigenlijk nauwelijks voor te stellen.

Een derde beeld van de kwaliteiten van Europa is een gemeenschappelijke ruimte van een zorgorganisatie of buurthuis waar mensen die zorg nodig hebben, zoals ouderen en mensen met een ernstige beperking, een zinvolle invulling aan hun dag kunnen geven. Er zijn vrijwilligers die de dagbesteding helpen organiseren en enkele zorgprofessionals die betaald worden door de overheid. De sfeer is goed en de onderlinge bejegening is positief: iedereen hoort erbij.

Dit beeld laat een bereidheid zien om moeite te doen om zoveel mogelijk mensen kansen te bieden om zich te ontplooiën, ook mensen voor wie dat niet vanzelfsprekend is. We zien deze bereidheid ook terug in het belang dat Europeanen hechten aan goed onderwijs, aan goed werk en ontplooiingsmogelijkheden op het werk, aan zorg en aan sociale voorzieningen, denk aan werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Hierachter zit de diepgewortelde overtuiging dat een waardig en goed leven voor iedereen weggelegd zou moeten zijn. We vinden menselijke waardigheid dermate belangrijk dat we de voorzieningen die daarvoor nodig zijn zo universeel mogelijk toegankelijk proberen te maken.

We zien in het tweede en derde beeld ook een typisch Europese neiging terug om initiatieven die ooit spontaan zijn begonnen steeds professioneler te organiseren. De organisatiegraad in Europa is daarom hoog: voor bijna elke denkbare waarde en elk denkbaar belang is er wel een bedrijf, stichting of overheidsregeling, meestal zelfs een wirwar aan bedrijven, stichtingen en overheidsregelingen.

Een vierde beeld van de kwaliteiten van Europa is van een grote groep mensen rondom een kleine groep politici. De mensen komen een petitie aanbieden en de politici staan hen te woord. Het zouden gemeenteraadsleden kunnen zijn, of vertegenwoordigers uit een nationaal parlement of uit het Europese Parlement. We zagen eerder al dat Europese samenlevingen in belangrijke mate drijven op de actieve deelname van burgers, in de vorm van allerlei zakelijke en maatschappelijke initiatieven. De actieve deelname van burgers komt ook tot uiting in onze democratieën. De democratie en de rechtsstaat horen bij Europa, ook al kunnen we ze nooit als vanzelfsprekend beschouwen.

Een vijfde beeld van de kwaliteiten van Europa is het beeld van een kathedraal. Het is een toonbeeld van devotie, van schoonheid, van langetermijndenken, van vindingrijkheid en van doorzettingsvermogen. Het is een van de vele culturele iconen die Europa heeft voortgebracht, van architectuur tot schilderkunst en van literatuur tot muziek. Ook kunst en cultuur zijn in Europa in hoge mate gedemocratiseerd: vele Europeanen nemen deel aan volkskunst en aan de volkscultuur.

Het ideaal van het goede leven en het ideaal van actieve deel-

name aan de samenleving, de democratie en de cultuur vergen voldoende vrije tijd voor ons allemaal. Vandaar dat Europeanen sterk hechten aan vrije tijd. We zien het belang dat Europeanen hieraan hechten onder andere terug in de goede werk-privébalans die werkgevers en werkenden nastreven.

Een overkoepelend kenmerk van de beelden die we hebben geschetst is, in één woord: zelfverbetering. Europeanen geloven dat hun eigen leven en de samenleving altijd beter kunnen. We verwachten van elkaar dat we allemaal in ons gewone, dagelijks leven een nuttige bijdrage leveren aan een goede samenleving en aan een betere toekomst, via werk, zorg voor onze naasten, vrijwilligerswerk, de democratie, enzovoort. Het streven naar verbetering in het gewone leven is dus een centraal punt in onze opvattingen van het goede leven.⁹ Deze drang naar zelfverbetering heeft antieke Griekse en Romeinse wortels, Joodse en christelijke wortels en wortels in de Verlichting.¹⁰ Het eigene van Europa, de eenheid van Europa, is dus niet te herleiden tot één maar tot meerdere oorsprongen. Europa heeft een cultuur die bewust steunt op wijsheid van eerdere generaties en van andere culturen. Dat schept openheid en mogelijkheden voor vernieuwing.¹¹

Ook onze economie is altijd ingebed geweest in de samenleving en in het bredere proces van zelfverbetering. Economische activiteiten leveren in Europa als het goed is méér op dan alleen maar winst: ze staan ten dienste van het goede leven en hopelijk ten dienste van alle leven op aarde. Hetzelfde geldt voor de manier waarop overheden in Europa zijn georganiseerd: hun macht is bedoeld om het leven van gewone mensen te verbeteren. Dat heeft heel bijzondere prestaties opgeleverd, zoals de opbouw van de verzorgingsstaat en van het Europese Sociale Model: een unieke middenweg tussen economische voorspoed en sociale rechtvaardigheid. Het is in belangrijke mate de verdienste van

deze uitvinding dat Europa momenteel het continent is met de hoogste kwaliteit van leven.

Hoe we de grip op onze economie zijn kwijtgeraakt

Maar: het is óók een kenmerk van Europa dat we kunnen doorschieten in onze drang tot zelfverbetering. Zelfverbetering kan namelijk doorslaan in maakbaarheidsdenken en superioriteitsgevoel. We zien dan niet meer dat we goede doelen niet kunnen bereiken met slechte middelen, waaronder de drang om te beheersen en te overheersen. We zien dan ook niet meer de vele fouten en onvolkomenheden in onszelf en in onze samenleving die continue zelfverbetering noodzakelijk maken. We vergeten dan dat het niet gaat om de verworvenheden zelf maar om de doelen aan de horizon, niet om beheersingsdrang en arrogantie maar om wijsheid en bescheidenheid.

Die wijsheid en bescheidenheid zijn in de Europese geschiedenis vaak ver te zoeken geweest. Europese leiders hebben te vaak middelen boven doelen gesteld – middelen zoals geld en macht, waaronder militaire macht – en gewone Europeanen zijn daar te vaak in meegegaan. Daar zijn de zwarte bladzijden uit de Europese geschiedenis uit voortgekomen: kolonialisme, doorgeschoten kapitalisme, racisme en plundering van de natuur.

We doen er als Europeanen dus goed aan om permanent zelfkritiek te leveren en om onszelf continu deze vraag te stellen: zijn het echt intrinsiek waardevolle doelen die we nastreven, of streven we slechts meer middelen na? En als we echt intrinsiek waardevolle doelen nastreven, kiezen we daarvoor dan ook de juiste middelen?

Het probleem dat we met dit boek willen aankaarten en helpen oplossen is dat Europa in economisch opzicht ver is doorgeslagen.